Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
ноябрь
21
среда
№ 265 (14465)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 коп.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

КОЛ ЧҮВЕ—ТУРГУЗУУШКУН-ДУР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ноябрь 17-де Президент М. С. Горбачев чүве чугаалаан. (Ону ноябрь 20-де үнген «Шында» парлаан).

М. С. Горбачевтуң чугаазының соонда боттарының чугааларын сайгара бодап көөрү-биле чамдык депутаттар чапсар чарлаарын саналдааннар. Ынчалза-даа санал-онал солчулгазын үргүлчүлээн.

— Бистиң Эвилеливистиң аңгы-башка болу берген чурттуң улустарынга кол ядарал болуп турар — деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң План болгаш бюджет-саң-хөө комиссиязының даргазы депутат **В. Г. Кучеренко** чугаалаан. Бистиң чидирип алган чүүлүвүстүң чартыы, азы барык ол хирези — башкаланчак чоруктуң түңнели-дир. Бир эвес Дээди Совет Эвилелди камгалап арттырар дугайында бодунуң бодалын илередир санал-биле чоңга кыйгырыг үндүрер болза, ол черле деткиишкинни алыр дээрзинге бүзүрелдиин оратор илереткен.

Чамдык күштерниң Президентиге хамаарыштыр кылып турганы халдаашкыннары-биле депутат шуут-ла шиитпирлиг чөпшээрешпээн. Дээди Советтиң депутаттарының хөй кезии М. С. Горбачевка бүзүреп турарын база чурттуң таржы бергени нарын айтырыгларны кады шиитпирлээринге идегеп турарын оратор демдеглээн.

Депутаттарга **С. Ф. Ахромеев** мынча дээн: Президент Европага Чепсектиг Күштерни кызырар дугайында дугуржулгага ат салыр дээш чоруп турары бо-дур. Ол 20 чыл белеткеттинип келген. Ындыг болганда даразында хүннерде ол үре-түңнелдиг ажылдаар кылдыр шиитпирлер хүлээп алдынганынга бүзүрээр арганы аңаа бөгүн бээр херек.

Экономикада амгы харылзаалар «Сен — меңээ, мен — сеңээ» деп билдингир схема ёзугаар тургустунуп турарын демдеглээш, депутат **Г. Н. Подберезский** олар рынок харылзааларындан дыка-ла ырак-тыр деп адаан. Ооң сөстери-биле алырга, ону сандараашкын деп адаары чиге болуп турар. Парламентарийниң бодалы-биле алырга, продукцияның 80 хуузун күрүне чагыы-биле дүүштүр үлеп, хуваап болур, арткан 20 хуузун рынокка сайгарар арга тургустуна бээр. Эрги система буступ дүшкен, чаазы ам-даа тургустунмааны-биле ындыг хемчеглер алыры негеттинип турар. Белоруссияда завод директорунуң санап турары-биле алырга, бир эвес бүгүле чүве мынчаар амгызы дег артып каар болза, ооң заводунда болгаш өске-даа бүдүрүлгелерде ажылдап турар кижилерниң 50 хуузу кызырылган турар ужурлуг. Ол кижилер ажыл чок артып каары-ла сагыштырган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **А. И. Лукьянов** сессияга чүве чугаалаан.

Бөгүн Президентиден дыңнаанывыс тодаргай саналдарга кончуг каттыжып турар кижи-дир мен деп, ол эгезинде чугаалаан. Бистер ам ол ёзугаар ажылдаар ужурлуг бис. Чуртта байдал дугайында айтырыгны сайгарып тура, ниитилелде тургустунуп келген берге кризистен уштунуп алырының айтырыгларын шиитпирлээринге бистиң күрүне механизмивистиң бүгү звеноларының ролюн болгаш харысаалгазын тодарадып алыр ужурлуг бис.

Ол механизмге ССРЭ-ниң Дээди Совети онза черни ээлеп турар. Чуртта байдал дугайын — канчаар ажылдап турар улус бис, кайы угланыышкынче бар чыдарывыс ол, ниитилелде социал-экономиктиг байдалды чүгээртедир дээш чүнү кылып турар бис деп айтырыгларны, шынап-ла, депутаттарның чугаалажып эгелээни таварылга эвес. Мен бодап көөрүмге чуртта байдал кончуг чидиг үезинде келген.

Эде тургустунуушкуннуң чоруп турарынга, ажылагыйда байдалга кижилерниң таарышпайн турары — ол бүгү Дээди Советке хамааржып, ооң ат-алдарын кудуладып, аңаа идегевес чоруктарны болдуруп турар. Депутаттар чер-чеде соңгукчуларының сеткил-хөөнүн билип алгаш келгеннер, бистер бодувустуң ажылывысты ук санал-оналдарга дүүштүр негелделиг болгаш харысаалгалыг үнелээр ужурлуг бис. Сессияның ноябрь 14-те болган хуралынга депутаттарның чугаалаан чүүлдерин кичээнгейлиг номчуп таныштым, оларның санал-оналын колдуунда деткип турар мен. Шүгүмчүлелдерниң хөй кезии меңээ хамаарышкан деп хүлээп ап тур мен.

Ийет, бистиң ажылывыста четпестер хөй. Ындыг болзажок Дээди Советтиң сөөлгү үеде кылган чүүлдерин база ооң бодунуң эрге-хүлээлгелерин ажыктыг кылдыр күүседиринде кайы хире аргаларның барын хүлээп көрбес болза шын эвес апаар.

Ол эрге-хүлээлгелерниң эң чугулазы — хоойлужудулга ажыл-чорудулгазы болур. Дээди Советтиң хүлээп алганы 60 ажыг хоойлуларның хөй кезии ёзулуг-ла чогаадыкчы хевирлиг дээрзин кым-даа маргыжып шыдавас. Бистиң практикавыска көстүп көрбээн хоойлулар оларның аразында эвээш эвес. Оларны бир дугаар чогаадып тургузар ужурга таварышкан бис.

Ол хоойлулар шуптузу саазын кырында артып калган, ажылдавайн турар деп амгы үеде элээн хөй кижилер чугаалап турар. Ол шын эвес. Чаа хоойлуларның хөй кезии дорт ажылдап эгелээн. Оларга пенсия дугайында хоойлу, хөй-ниити каттыжыышкыннарының дугайында, чүдүүр-чүдүвезинниң хостуунуң дугайында, парлалга дугайында болгаш ооң-даа өске хоойлулар хамааржыр. Орустуң православ шажынының удуртулгазы чаа хоойлу дугайында айтырыгны ниити чыыжыга чугаалажып көрүп, ону амыдыралга дораан-на ажыглап эгелээн.

Хоойлулар төлевилелдерин ажылдап кылыр ажылды улам сайзырангайжыдары, эрге-хоойлу негелделериниң күүседириниң механизмнерин тодаргай айтып тодарадыры чугула. Бо бүгүден аңгыда, бистер эвилелдешкен республикаларга эки хоойлуларны хүлээп алырынга дузалажып турар бис.

Багай чүве чүл дээрге бистер бүгүдениң ёзулуг хоойлулар дайынынче чайлып кире бергенивис болур. Ол дайынны кым-даа эвес, а күрүне органнары боттары чорудуп эгелээн, ооң уламындан ёзулуг-ла ужурдуруум чок, багай чүүлдер эгелээн.

ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хүлээп алдынган Эвилел хоойлуларының бирги чергелиг болурунуң дугайында бодувустуң шиитпиривисти база катап бадыткаар апаар боор бис деп, А. И. Лукьянов уламчылаан. Ол эрге-хүлээлге Эвилелдиң чаа керээзи-биле өскертинмээн шаанда ооң дугайын бижии-биле чугаалаар болгаш ол угланыышкынны боттандырарын Президентиден негээр ужурлуг бис.

Ооң-биле чергелештир хоойлуларны боттандырар талазы-биле күүсекчи башкарыкчы органнарның ажылынга контрольду күштелдирер талазы-биле ажылды Дээди Совет чогуур деңнелге тургузар ужурлуг. Хоойлулар күүселдээни харыылаар болганда ол органнарны күүсекчи дээш-даа таварылга эвес. Ындыг чүүлдү эргелеп башкарылга органнары ындыг-ла эки хүлээп албайн турарын билир-даа болзувуза, мен бо талага шыңгыы депутат негелдези дээш туржур мен. Маңаа хамаарыштыр чүгле комитеттер болгаш комиссиялар эвес, улус депутаттары хамаарышкан соңгулда округтарынга улуг ажылды кылыр ужурлуг.

Күрүнениң контроль палатазының дугайында хоойлуну хүлээп алыры чугула апарган боор. ССРЭ Президентизиниң чанында контроль палатазы күрүнениң өнчү-хөреңгизин чарыгдап турарынга, күрүнениң акша-көпеезин чарыгдап турарынга база ол акша-хөреңгиниң камгалгазынга контрольду күштелдирер деп, М. С. Горбачев чугаалады.

Чуртта байдалды контрольдаары-биле холбашкан хөй айтырыгларны шуут сессияга тургузары черле чогумчалыг. Эрге-хоойлу камгалаар органнарны эде тургузар, оларның хамаарышпас чоруун хандырар, кадрлар-биле быжыглаар талазы-биле М. С. Горбачевтуң киирген саналдарын бүрүнү-биле деткиир херек.

Армияның бодун, күрүнениң айыыл чок чоруун болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарының боттарын камгалаар айтырыглар бистиң кичээнгейивистен дашкаарлап болбас ужурлуг. Бир эвес бистер ону кылып шыдавас болзувусса, чогенчиг апаар бис. Бо айтырыглар талазы-биле хоойлулар төлевилелдери бисте бар, оларны дүрген хүлээп алгаш, боттандырып эгелээр болза эки.

Эвилел керээзинге доктаагаш, А. И. Лукьянов Дээди Совет болгаш ооң Президиуму ук документиниң төлевилелин ажылдап кылып тура, бүгү чүүлдерин өөренип көрген деп чугаалаан. Эвилел керээзиниң төлевилелин бис дараазында неделяда сайгарып эгелеп болур бис деп, ол медеглээн. Аңаа боттарывыстың хамаарылгавысты илередир апаар бис. Ооң соонда бүгү улустуң референдумунуң дугайында хоойлуну съездиге хүлээп алыр апаар боор, аңаа чоннуң үнүн дыңнаар: Эвилел дээш силер бе азы удур силер бе деп айтырыгны тургузаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эрге-чагырганың республика болгаш чер-чер органнарының харылзааларын быжыглаарының сорулгалары бир янзы тургустунуп турар. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң парламентилериниң ажылында аңгыланчак чүүлдерни ажып эртериниң чугулазын Б. Н. Ельцин маңаа чугаалады, ол саналды бүрүнү-биле деткип турар мен, чүге дээрге сөөлгү чартык чылда чүгле Россия Федерациязының Дээди Совети-биле эвес, харын бүгү республикаларның парламентилери-биле харылзааларны хөгжүдеринде элээн чүүлдер кылдынган деп, ол чугаалааш, кылдынган тодаргай базымнарны чижек кылдыр көргүскен.

Ынчыг кады ажыллажылгага ниити эрге-чагырганы ажып эртериниң, чер-чер Советтериниң ажылының болгаш структуразының дугайын шиитпирлеп көөр ужурлуг бис. Адак сөөлүнде, Дээди Советтиң ниитилелге хамааты чөпшээрежилгени хандырары деп чаа болгаш улуг хүлээлгезиниң дугайын чугаалаар апаар. Парламентиде партия болгаш өске-даа бөлүктер тыптып келген болгаш ажылдап эгелээн, амгы үеде ол [illegible] ажылын бир улуг болдурары, оларның санал-оналын өөренип көөрү бистиң парламентивистиң чогумчалыг ажылдаарының дорт негелдези апарган. Дээди Советтиң Президиумунуң болгаш палаталар удуртукчуларының кол сорулгазы болза депутаттарның бир эптиг ажылын организастаары, сеткил-хөөн хайнышкыны эмин эрте бербезин дээш депутат бүрүзүнүң саналын кичээнгейлиг дыңнап көөрүнде деп санап турар мен.

Чоокта чаа Президиумга 16 центристиг партияның төлээлекчилери-биле беседа болган, ооң үре-түңнелдиг болганын чугаалаар апаар. Ол организацияларны хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылырынга идепкейлиг киириштирер, кадрларны таарыштыр тургузуп турар үеде оларның санал-оналын дыңнап көөр, эрге-чагырга органнарының ажылының дугайын оларга дыңнадып берип турар херек. Чүдүүр-чүдүвезинниң хостуунуң дугайында хоойлуну белеткеп турган үеде шажынчылар-биле кандыг харылзааларны тудуп турганывыс ышкаш. Бир эвес Дээди Советтиң хоойлужудулга ажылы, күүселдениң контролю, Советтерниң ажыл-чорудулгазын таарыштыр угланып башкарары, хамааты чөпшээрежилгени хандырары деп бо дөрт хүлээлгези херек кырында көстүп кээр болгаш хөгжүүр болза, ниитилелде ханы өскерлиишкиннер боор турар амгы үеде ооң ролю болгаш харысаалгазы кошкавайн, харын улам улгадып турар-дыр деп ханы үндезиннииг чугаалап болур бис.

Ол чорук Дээди Советтиң ажыл-чорудулгазын бистиң күрүне эрге-чагырга механизмивистиң өске дээди звеноларының ажыл-чорудулгазындан тодаргай аңгылаарын негээр дээрзи черле билдингир. Оларның ажылы-даа, эрге-хүлээлгелери-даа тус-тус болгай, ындыг болзажок маңаа кончуг тодаргай таарыштырылга херек.

М. С. Горбачевтуң саналдап киирген чүүлдерин ССРЭ Конституциязының өскертилгезинге киирер апаар бис. Оларны белеткеп кылгаш, Съездиге чугаалажып көөрү-биле киирери чугула. Дээди Советтиң бүгү институттары-биле, ам тургустунар Президент чөвүлели-биле хүндүткелдиг болгаш быжыг харылзааларының дугайы база ук чөвүлелге парламент төлээлекчилериниң киржилгезиниң чугулазының дугайы чугаада демдеглеттинди. Дээди Советтиң эргелериниң чамдызы Президентиде дамчыттынган амгы үеде ук эргелерниң үндезиннеринге хүлээп алдынып турар актыларга парламент контролюн тодаргай тургузар херек.

Президентиниң хүлээп ап турар чугула документилериниң төлевилелинге түңнел кылыры-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттеринге болгаш комиссияларынга оларны дамчыдып берип турарының ажыктыын практика көргүскен. Дээди Советтиң Президент кабинеди болгаш чазак-биле бир демниг кады хөделип ажылдаары база-ла чугула айтырыг. Президент болгаш чазак органнары-биле, эргелеп башкарылганың дээди органнары-биле бир демниг хөделип ажылдаарының эптиг аргазы кадр политиказын чогумчалыг боттандырары болур деп санаар мен.

Президентиниң саналдарында кадр политиказының айтырыглары кирип турары эки-дир. Ажы-биле чугаалаар чүве болза бистиң эрге-дужаалзырак кижилеривистиң чыдып калган көрүүшкүннери чаартылгага кончуг улуг уржуктарны чедирип турар. Оларны солуй олуртуп, министерстволардан ассоциацияларже, ассоциациялардан концерннерже, концерннерден улуг каттыжыышкыннарже шилчидер-даа болза, олар шапкын хем дүвүнде чыдар даштар дег шимчеп бербестер.

Адак сөөлүнде, Конституция хайгааралының комитеди, Дээди суд, Прокуратура болгаш арбитраж-биле бистиң кады хөделиишкинивисти кичээнгейден дашкаарладып болбас херек. Мен бодап көөрүмге бо бүгү айтырыгларны тускай депутат комиссиязынга белеткээри-биле даасканывыс доктаалга киирзе эки. Ооң күүселдезиниң чоруп турарының дугайын ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизинге чугаалажып көөр деп чүүлдү аңаа черле киирзе чугула. Съездиниң хүн айтырының дугайын тускай чугаалажыр апаар бис.

Бөгүн Съездини чыылдырар үезин баш удур шиитпирлеп ап болур, ол дугайын депутаттар маңаа саналдады. Бир эвес Съездини декабрь 17-де чыылдырар дээр болза, Конституцияда айытканы ёзугаар ол дугайында шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг бис.

Биске чиик эвес, кадыг-берге үелер таваржыр. Ындыг байдалдарда шуугаазын кылбайн, харысаалгалыг ажылдаары чугула, чүгле бодамчалыг эвес, харын-даа кончуг шиитпирлиг. Бир эвес ынчаар ажылдаар болзувусса, чоннуң, соңгукчуларывыстың деткимчезин алыр бис, ынчан олар: соңгуп алганывыс база бүзүреп болурувус ёзулуг чазаавыс ол-дур деп чугаалаарлар. Ындыг үнелелди чедип алыры берге, ынчалзажок оон өске орук бисте чок.

Ооң соонда улус депутаттарының Советтериниң ажылының, эргелеп башкарылганы база бот-башкарылганы хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле комитеттиң өмүнээзинден депутат **В. А. Шеховцов** чүве чугаалаан. Эвилел керээзин хүлээп алырының эргежок чугулазын база ССРЭ Конституциязын хүлээп алыр ажылды дүргедедирин ол демдеглээн болгаш Төп күүсекчи эрге-чагырганы үндезини-биле эде тургузарының дугайында шиитпир хүлээп алыр талазы-биле бодалын илереткен.

Чуртта күүседикчи эрге-чагырганың баштыңы Президент болгай. Ындыг болганда, амгы Даргазынга удурткан эрги-ле составы-биле хевээр Министрлер Чөвүлели амгы үеде херек чок. М. С. Горбачев оралакчы-президентиниң эрге-дужаалын тургузарын саналдаан. Ону ынчаар кылып болур-дур деп, оратор чугаалаан.

Чуртта эргелеп-башкарылганың буступ дүже берген системазын катап тургузарынга ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлуларын, Президентиниң чарлыктарын база күүседикчи эрге-чагырга органнарының доктаалдарын амыдыралга боттандырарынга шаптыктап турар бүгү шиитпирлерге мораторий киирери эргежок чугула дээрзин оратор айыткан.

Күш-ажылдың, өртектерниң болгаш социал политиканың айтырыгларының талазы-биле комиссияның өмүнээзинден депутат **А. Г. Журавлев** чүве чугаалаан. Президентиниң саналдааны чуртту сандараашкындан үндүрериниң программазын ол деткээн болгаш хоойлужудулга болгаш күүседикчи эрге-чагырганың аңгылаарының айтырыгларынга ол доктааган. Оон ыңай ол ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш СЭКП Төп Комитединиң Чиңгине секретарының албан-дужаалдарын аңгылаа-

(Уланчызы 2-ги арында).

Бии-Хемде сүүр-сүүр сыннар кыдыында Билелиг суур арга-эзимнер-биле хүрээленип алган көстүп турар. Сүт-бараан фермазының саанчылары инектерни саар дээш далаштыг бар чорлар. Оларның арразында көстүктүг кыстың адын Элла Маадыр-ооловна Дажы дээр болду.

Ол суурда апыяк ишчилерниң аразында чарышка тиилекчи болуп келген. Фермада саанчыларның чарыжының база бир тиилекчизи-дир. Инектерин саггаш, оларны чемгерип, суггарарынче ол сагып салыр. Ажылынга сонуургалдыг саанчы дээрзин ферманың эргелекчизи чугаалады.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Санал

АРГАЛЫГ АПААР БИС

«Шын» солуннуң арыннарындан республиканың бот-догуннаашкынының дугайында материалдарны аажок улуг сонуургал-биле номчуп, таныжып тур мен. Тываның хөгжүлдезинге бот-догуннаашкын улуг рольдуг болур ужурлуг.

Бот-догуннаашкынныг республика апаарга, хамыктың мурнунда кем-херек үүлгедиин, оорлаашкын-биле демиселди күштелдирип болур аргалыг апаар бис. Шаанда Тыва Арат Республика турда, оорларга удур кеземче хоойлузу шыңгыы турган. Бир-тээ, бот-акшаланыышкын үези, бот-башкарыныр болганда, бодувустуң иштики арга-курлавырларывысты ажыглаарынче кол кичээнгейни база салыр болза эки. Байлакты болу ажыглаар, болбаазырадыр апаар. Чүгле алгы-кештен, дүктен кайы хире орулганы ап болурул, че? Бистиң совхозтарывыста дыка хөй алгы-кеш аңаа-ла үрелип чыдар.

Оон аңгыда Тыва Республиканың тугунуң, сүлде демдээниң дугайында база улус санал киирип турар-дыр. Тукту дөрт өңнүг: кызыл, көк, сарыг, ногаан өңнүг кылыр болза эки деп бодалдыг мен. Ол өң бүрүзү шупту утказы. Кызылы дээрге черле революцияның демдээ-дир, көк дээрге хемнер, хөлдеривис болгаш дээривис, сарыг өң — тараа, сиген, а ногааны — арга-арыгларывыс, тнүжүвүс. Амгы Тыва АССР-ниң Күрүне сүлдези РСФСР-нии-биле домей, чүгле үстүнде «РСФСР» деп сөстүң адаанда «Тыва АССР» деп бижээн болгай. Ол шын эвес, ёзу барымдаалаан чүве ышкажыл. Ёзулуг социалистиг утказы, национал хевирлиг болур ужурлуг.

Дмитрий ОЧУР.
Совет цирктиң хоочуну.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ЧАА МАГАЗИН

Редакция дүүн боттарының идепкейлиг бижикчилеринден чагааларны алгылаан. Оларның аразынга Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозта Оолак Кара-Салдың чагаазы база чораан. Ол мынчаар бижип турар.

Шеми суурга тууйбу-биле туткан чаа магазин ажыттынган. Ол суур чурттакчыларының социал амыдыралынга чугула рольдуг болуру чугаажок. Шевергин болгаш чараштыр туткан, делгем өрээлдерлиг бо үш магазинде аъш-чем, идик-хеп аймааның база ажыл-агый бараанналының салбырлары ажылдап турар.

Шалаларын мрамордан кылган, улуг болгаш чырык соңгаларлыг бо чаа тудугну эрткен чылын армян тудугжулар кылып эгелээн. Олар ону тудуп доосказ, байырлыг байдалга хүлээдип берген. Ол магазиннерниң ажылын аныяк коммунист Ховалыг Сесин удуртуп турар. Садыгжылар Наталья Ооржак, Наталья Доңгак болгаш өскелер-даа садып алыкчыларга эвилең-ээлдек болуп, кызымак ажылдап турар.

БӨГҮН

ХЛЕБ ЧЕТЧИР БЕ?

Чурттуң чамдык хоорайларында хлеб чедишпейн турар деп дамчыыр чугаа бистиң республикага дыңналып келген. Шак ындыг «халап» Тывага айыылдыг боор болур бе?

Тыва АССР-ниң хлеб бижырар болгаш макарон кылыгларының бүдүрүлгезиниң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының харысаалгалыг ажылдакчыларының харылаазы-биле алырга, ам дээрезинде Тываның кырында ындыг айыыл диргелип келбээн. Чаа чылга чедир далган курлавыры Тывада бар. Келир чылда далган болгаш тараа фондуларын чурт бистиң республикага четчир кылдыр берген. Ол далган, тарааны бис боттарывыс республика иштинче киир сөөртүп ап чадап турар бис.

Кызылдың аъш-чем садыының чагыын ёзугаар алыр болза, бөгүн найысылалдың магазиннеринге, булочка аймаан санавайн, чүгле чаңгыс хлебти алырга, 23 муң 562 хлеб кирер ужурлуг.

ДААРТА

ӨӨРЕДИР ДЭЭШ ӨӨРЕНИР

Школаларда өөредилге-кижизидилге ажылынга кол удуртукчу база башкарыкчы рольду класстан болгаш школадан дашкаар кижизидилге ажылының организакчылары башкылар ойнап турар.

Бо өөредилге чылында чаа ажылдап эгелээн класстан болгаш школадан дашкаар кижизидилге ажылының организакчыларының курузу республиканың башкылар билиин бедидер институтта бо хүннерде ажылдап турар. Кижизидилге ажылының чаа аргалары, республиканың эң дээре школаларының кижизидилге ажылының дуржулгазы-биле олар өөредилге үезинде таныжып алырлар. Кичээлдерни башкылар билиин бедидер институттуң методистери, Кызыл хоорайның школаларының дуржулгалыг башкылары эрттирип турар.

Билиин бедидип турар башкылар даарта Кызылда Пионерлер бажыңынга кичээлдеп хүнзээр.

М. С. Горбачевтуң Парижте чеде бергени

ПАРИЖ, ноябрь 19. (СЭТА-ның тускай корр). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев француз налыысылалда Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың киржикчилери 34 чурттарның удуртукчуларының ол хүн ажыттынар ужуражыышкынынга киржири-биле чеде берген. Ону ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе. ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов, албанның өске-даа кижилери үдеп чоруур. Орли аэропортка ССРЭ-ниң Президентизин француз чазактың төлээлекчилери уткаан. ССРЭ-ниң Францияда элчини Ю. В. Дубинин уткааннарның аразынга турган.

ТӨӨГҮНҮҢ ЧАА, ТАЙБЫҢ ҮЕ-ЧАДАЗЫНЧЕ

ПАРИЖ. (СЭТА-ның тускай корр.). Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажыллажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың киржикчилери Европаның болгаш Соңгу Американың 34 чурттарының чазактар база күрүнелер баштыңнарының ужуражыышкыны Парижте эгелээн. Совет Эвилелиниң делегациязының составында — ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов.

Париж ужуражыышкыны — Европаның ниити кады ажыллажылга хөгжүлдезиниң үндезинин тургускан Хельсинкиниң 1975 чылда болган чөвүлел хуралының сөөлүнде ниити ындыг улуг шуулган-дыр. Европа диңке ханы чаартылгаларның үезинде амгы шуулганны чыылдырган. Париж ужуражыышкынында кол айтырыг — Европаның болгаш ооң кады ажыллажылгазының келир үези кандыг болур ужурлугул? Бо айтырыгга амгы шуулган тодаргай харыыны бээр сорулгалыг.

• • •

Ноябрь 19-та Париж ужуражыышкынының кежээки хуралы болган соонда М. С. Горбачев АКШ-тың президентизи Дж. Буш-биле ужурашкан. Ийи күрүнениң удуртукчулары делегей херектеринге, Европада боор турар болуушкуннарга боттарының чурттарының ролюнуң база Персид мугулдурда байдалдың дугайын чугаалашкан.

Беседаның кол кезиинде нелээ чугаалашкан, ооң соонда аңаа Э. А. Шеварднадзе, Дж. Беккер, Д. Т. Язов киришкен.

Келир чылдың эгезинде АКШ-тың президентизиниң Совет Эвилелинге аян-чорук кылыр дугайында дугуржулга кылдынган.

(СЭТА).

ДУРУМГЕ ДҮҮШПЕС ДЕП САНААН

Чурттар аразынга аргыжарының документилерин рубль-биле бүгү хамаатыларның садып алырын 1990 чылдың ноябрь 15-тен эгелеп соксадыр дугайында ССРЭ-ниң Орук харылзаа министерствозунуң шиитпирин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даштыкы экономиктиг күрүне комиссиязы чугаалажып көрген болгаш ук шиитпирни дурумге дүүшпес деп санаан.

Демдеглеттинген шиитпирни күш чок болдурарын ССРЭ-ниң орук харылзаа министри Н. С. Конаревка дааскан.

(СЭТА).

КОЛ ЧҮВЕ—ТУРГУЗУУШКУН-ДУР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында.).

рының дугайында айтырыгны кедүрген.

Девискээр аразының бөлүүшкүнүң өмүнээзинден депутат **Ю. Н. Афанасьев** сөс алган. Чугаалажып көрүп турар айтырыглар-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалдарының үш төлевилелин ол саналдаан. Оларны ол номчаан. Чуртта, ылангыя экономика болгаш националдар аразында харылзаа адырында байдал берге болгаш улам-на баксырап бар чыдар, а иштики политика адырынга Президентиниң ажыл-чорудулгазын багай деп санаарын бирги төлевилелде киирген.

Ийиги доктаалдың төлевилелинде ССРЭ-ниң чазаанга бүзүрел чок чорукту үндүрер болгаш Н. И. Рыжковту, Л. И. Абалкинни албан-дужаалындан хостаарын саналдап турар.

Үшкү доктаалдың төлевилелинде чуртта хоойлужудулга ажыл-чорудулгазын удуртур база күүседикчи эрге-чагырганың дээди органнарының ажылын контрольдаар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ажылын багай деп санаар болгаш А. И. Лукьяновтуң, И. Д. Лаптевтиң, Р. Н. Нишановтуң бүрүн эргелерин ара доктаадырын саналдап турар.

Чоннуң кадыкшылын камгалаар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитединиң даргазы депутат **Ю. И. Бородин** бистиң күрүневистиң тургузуунга, Эвилел керээзин дүрген чарып алырынга, совет кижиниң амыдырал байдалынга доктааган. Ниити республикага эвес, а кижиге чүү херегиниң дугайын кончуг кичээнгейлиг бодаарының эргежок чугулазын ол демдеглээн. Кижиге эки чурттаары, эки корум-чурум, эргежок чугула санныг эмнер, продукт херек. Бо бүгүнү боттандырары республика бүрүзүнге эвес, а Эвилел күрүнезиниң деңнелинге боттандырары чүүден-даа чиик. Президентиниң саналдаан чүүлдерин комитеттиң өмүнээзинден ол деткээн.

Президентиниң программазында бир улуг четпес чүүл-биле чөпшээрешпейн турарын Кара далайның судно тудуу заводунуң бүдүрүлге каттыжыышкынының директорунуң экономика талазы-биле оралакчызы депутат **В. И. Лисицкий** илереткен. Аңгы-аңгы улустарны болгаш бөгүн безин кончуг аңгы-аңгы бот-догуннаан күрүнелерни бистер төлээлеп турар бис. Ооң-биле кады сиам ийистер ышкаш чаңгыс эптиг бис: бисте акша саарылгазы чаңгыс аай, бисте бүдүрүлгениң ханы моонне-жилгези бар, бисте бот-боттарындан ырак регионнарда безин кооперация калбарган. Ол чаңгыс эптиң доңу — күш-ажылчы коллективтер. Ниитилелдиң берге байдалы кончуг оожум эгелээн шилчилге чорудулгаларының социал баазаларының ядыызы-биле колдуунда-ла илергейлеттинип турарын оратор сагындырган. Амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга чөрүлдешкек чүүлдерни чогумчударының чаңгыс-даа аргазын көргүспейн турар. А чогум чүл ол: ажыл-агый харылзааларын камгалап арттырары болгаш керээлиг өртектерни калбаа-биле ажыглаары-дыр. Чаа чылдан эгелээш кым-даа биске дузалап шыдавас деп, оратор демдеглээн. Ооң соонда ол мынчаар уламчылаан: эде тургустунуушкун «Заводтарны — ажылчыннарга» деп ленинчи кыйгырыгны катап тургускан болгай. Ол кажан күүсеттинип эгелээрил? Хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдези дээш шыңгыы контрольду тургузары эргежок чугула. Ооң ол мындыг санал киирген: ССРЭ-ниң болгаш республикаларның Министрлер Чөвүлелдери база Дээди Советтери экономиктиг реформа талазы-биле ам хүлээп алдынган доктаалдарның чугаа чок күүселдезин хандырар ужурлуг.

Индирде — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Н. И. Рыжков.**

Күрүнеге эрге-чагырга структуразын өскертир дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң саналдарын мында барык бүгү составы-биле олуржуп турар чазак улуг кичээнгей болгаш харысалга-биле көрүп турар. Шынап-ла, айтырыгны шиитпирлээр үе келген. Чуртта тургустунуп келген байдал ону дүрген болгаш тодаргай кылдыр шиитпирлээрин негеп турар.

Чурттуң политиктиг амыдыралында амгы үеде чүү боол турарыл? Ниитилелди демократчыдар чорудулгалар шапкын хөгжүп орар, ооң-биле чергелештир ниитилелдиң политиктиг амыдыралында чедип алдынып турар эки чүүлдерни баксырадып база күрүнениң амыдыралчы үндезиннерин, а ол ышкаш чоннуң чаагай чоруун камгалап арттырарынга дорт кыжаныгны тургуза берген янзы-бүрү боттуг эвес болуушкуннар база-ла шапкыны-биле немтереп турар. Чурт политиктиг болгаш экономиктиг үш-үдүрүм чорукче киир тыртынган. Херек кырында алырга, бистиң Эвилел күрүневистиң-да айтырыг амгы үеде тургустунган. Чуртта байдалды турар-турбазының дугайын быжыглап экижидериниң талазы-биле дарый хемчеглерни албас болза, күрүнениң келир үези кандыг янзылыг апаары билдинмес чүүл тургустунган дээрзин политиктиг болгаш экономиктиг байдал көргүзе берген. Боттуг эвес чорудулгалар диргелип-ле орар, чогуур эргилде ам-даа болдунмаан. Бисти амгы үеде дүвүредип турар кол чүүл бо-дур.

Бир талазында — бистер национал бот-медерелдиң бүгү-ниити оттуушкунунуң, бот-тускайлаң чорукче, кижиниң хостуг болур чоруунче, бистиң амыдыралывыстың эрге-хоойлу болгаш демократтыг үндезинин хөгжүдеринче угланган чорудулгаларның боол турарын көрүп турар бис. Өске талазында — төпте болгаш чер-черде-даа эрге-чагырга дээш, чамдыкта шуут националисчи болгаш шовинисчи хөөннүг доктаамал демисел чорул турар. Кол-ла чүве — ол демиселче чоннуң кончуг улуг массаларын киир тыртып турарында. Ол чорук ССРЭ-де чаңгыс аай политиктиг системаны херек кырында үреп эгелээринге чедирген. Чуртту силгип эгелээн дүшкүүрлүг чоруктар моон тыптып кээп турар. Өжээтен чорудулгаларның эде тургустунуушкунунуң логиказын үрээнииниң уржуктары колдуунда мындыг чүүлге чедирген. Эде турустунуушкун бистиң ниитилеливисти чаартыр, бистиң чуртувуска он-он чылдарда туруп келген болгаш бодунуң ажыктыг чоруун чидирген принциптерден ойталаар сорулгалыг эгелээн болгай. Ынчаарга чамдык политиктиг күштер эде тургустунуушкунунуң лозуңнары-биле чажыртынып алгаш, канчап-чоор-даа тургаш ниитилел тургузуун өскертиринче чүткүп турар. Ооң уржуундан күрүне структураларының бүгү деңнелдеринде углап-башкарар чорук долузу-биле ажылдавастаан, эрге-чагырга шимченип хөделбестээн, тургузукчу чорук болгаш күш-ажыл ийиги чергеже аткаар октаттынган. Ажы-биле алырга, бүгү-ниити үреглекчи чорук шуут норма-чижек апарган. Ындыг чүүлдер экономикага болгаш күрүне тургузуунга, а ол ышкаш ниитилелдиң моральдыг база мөзү-шынар туруштарынга-даа хамааржыр.

Бо бүгү дээрге амгы үениң боттуг байдалдары-дыр. Ол дугайын бо индирден каш-даа удаа чугаалап турган. Ол боттуг эвес чүүлдерниң дазылдарын тып алыры, ажыктыг болгаш тодаргай-биле ажылдап хөделир дээш күрүнеде нептереп эгелеп турар айыылдыг агымнарның тыптып кээп турар чылдагааннарын илередири кончуг чугула.

Ужур-дүрүм чок чоруктар чуртту божаңнадып турарын болдурбазындан ажылды эгелээр херек. Кандыг-даа күрүнеде ышкаш, хоойлуну шыңгыы сагыырын хандырар херек. Эрге-чагырганың бүгү деңнелдеринде хоойлу доктаадып тургузар ажылда үш-баш чок чүүлдер чүге чедиргенил дээрзи бүгүдеге билдингир апарган. Ооң түңнелинде күрүне структураларында болгаш чонда-даа хоойлу-дүрүмнү хүлээп көрбес чоруктар тыптып келген. Хоойлуларның кайызының бирги чергелиг болурун база эргелер хуваалдазынга шыңгыы дүүштүр ол принциптиң кажан ажылдап эгелээрин соңгаарлалып турбайн, доп-дораан ниити күш-биле тодарадып алыры чугула. Оон башка ол дугайын хөйү-биле чугаалап турары төпте-даа, а ол ышкаш республикаларда болгаш чер-черлерде-даа байдал контрольдан уштунар. Бо айтырыг шиитпирлеттинмес болза хоойлулар аразында чидиг демисел уламчылааш туруп бээр, ооң түңнелинде бирги ээлчегде экономика улам сулап баксыраар. Ындыг чүүл кедизинде барып күрүнениң чогумчалыг ажылдаарынга багай салдарны чедире бээр.

Республикаларның парламенттери-биле кады эргелерни тодаргайы-биле хуваажып алыр ужурлуг Дээди Совет маңаа хамаарыштыр дорт сөзүн чугаалаар ужурлуг. Эвилел керээзи чардынарынга чедир Конституцияга дүүшпейн турар актыларны түр күш чок болдурарының дугайында депутаттарның саналын деткип тур мен.

Амгы үеде тургустунуп келген политиктиг байдалды болгаш эрге-хоойлу талазы-биле үш-үдүрүм чоруктарны күүсекчи эрге-чагырга эдип ап шыдавас деп чүвени көрүп тур бис. Оон туржук, ук эрге-чагырга чогумчалыг кылдыр тургустунмаан. Бүгү деңнелдерниң күүсекчи комитеттерниң улус депутаттарының Советтеринде дорт хаара туттуна бергенин мен улуг частырыг болган боор деп санап турар мен. Ооң түңнелинде күүсекчи болгаш шиитпирлекчи эрге-чагыргаларның эрге-хүлээлгелери каттышкан, оларның эрге-хүлээлгелерин хоойлужудулга органнары дорт холгаарлай берген, ынчангаш оларның харысалгазы кудулаан, билдинмес чүүлдер улам арбыдап турар апарган. Үстүнден куду эргелеп башкарар чорук чамдык кижилерниң туразы-биле узуткаттынган. Чурттуң чамдык девискээрлеринде эргелеп башкарылганың бүгү системаларын бүрүнү-биле азы кезик-чамдыктап будулдурарынга чедирген, эрге-чагырга чок чорук тургустунган дээрзин долу бадыткал-биле чугаалап болур.

Бо чорук тус-тус кижилерниң, олардан хөй чүүлдер хамааржыр дээрзи билдингир, кылган ажылындан тургустунуп келбээн, херектиң ужуру болза эрге-чагырганың чаазы-биле катап тургустунуп турар структураларының чедимче чок боол турарында. Ук структураларны эде тургуспаан шаанда чуртка корум-чурумну тургузуп алыры болдунмас.

Политикада кризистиг байдал чурттуң экономиктиг байдалынга багай салдарны чедирип турар. Политика талазы-биле үй-балай чорук экономиктиг үй-балай чорукка чедирген. Кандыг-даа чылдагаан тыртпайн база кандыг-даа чайгылыышкын кылбайн дээштиг ажыктыг хемчеглерни алырын экономикада ажыл-херектиң байдалы негеп турар. Кончуг берге-даа хемчеглерни алыры чугула боол турар. Чугаа болза бо берге байдалдарда экономиканы улам баксыратпайн, ооң амыдыралчы чоруун быжыглая тургузуп алгаш, ооң соонда рынок харылзааларының дузазы-биле ажыл-агый чорудулгазының ажыктыын бедидериниң дугайында боол турар.

Ажыл-чорудулганың программазын силер тодараткаш, чүүлдүг деп бадылаан болгай силер деп, ол депутаттарга чугаалаан. Ол экономиканы быжыглап экижидериниң болгаш рынокче шилчилгениң кол угланыышкыннарында кирген. Ынчаарга чаа экономиктиг харылзааларже шилчиишкин чүгле политиктиг быжыг туруштуг байдалдарда болдунар дээрзин долузу-биле медереп билир ужурлуг бис. Бир эвес ол амгы үеде ышкаш ынчаар туруп бээр чүве болза, бистиң бурунгаарлаашкынывыс чүгле политиктиг чөпшээрежилгениң болгаш бүзүрелдиг күштүг күрүне эрге-чагыргазының байдалдарында болдунуп болур. Ол дээрге диктатура база эвес, ынчалзажок амгы үеде кандыг-даа эрге-чагырга эргези чок болгаш сандараан чорукка таварышкан структуралар эвес-тир.

Бистиң чуртувустуң чамдык девискээрлеринде — Прибалтикада, Закавказьеде, Молдовада чүү боол турарын көрүп турар бис. Барык Украинаның чамдык областарында эрге-хоойлуларны болгаш кижилерниң эргелерин үреп, оларның ат-алдарын дорамчылап, күрүне баштыңының негелделерин күүсетпейн турар. Үүлгедиишкиннер блокада тургузар болгаш боо-чепсектиг чөрүлдээлер кылырынга четкен. Ол чүл — эде тургузукчу чорудулгалар бе азы күрүне хоойлуларын дорт хүлээвестээни болгаш демократияже халдап эгелээни ол бе? Бо бүгү чоокта чаа болгулаан болуушкуннарны — шөлдерге боол турган митингилерни, национал изиглениишкиннерни сагындырып кээрдир. Ындыг чүүлдер кижилерниң ат-алдарын дорамчылаарынга болгаш өлүм-чидимге чедирген болгай. Кандыг-даа күрүне ындыг чүүлдерни доп-дораан оожургадып, баш удур чок кылып алыр. Ынчангаш бистер маңаа тодаргай болгаш быжыг туруштуг ээлээр ужурлуг бис.

1991 чылче кирип тур бис. Ол чыл экономикага бир янзы болур — долу күжү-биле эвес даа болза, рынок механизмнери ажылдап эгелээр. Бистер аңаа чаңчыкпаан бис. Ол дээрге чаа үндүрүг системазы, кредит политиказы, өнчү харылзааларынга өскерлиишкиннер, өртектер тургузарынга ханы өскерлиишкиннер-дир. Бо бүгүнү боттандырары берге дээрзи билдингир. Аңаа бис баштайгы базымда-ла таварышкан бис. Мээн үстүнде чугаалаан чылдагааннарның ужурундан планны чогаадып тургузары дыка саадап турар. Чугаалажыышкыннар болгаш маргылдаалар кылырынга хөй үе эрткен. Ам эрге-чагыргаже кандыг-даа хууда чүткүүшкүннерни соксаткаш, 1991 чылдың планын болгаш бюджедин тургузарынче идепкейлиг кирер херек. Күш-ажылчы коллективтерниң чогумчалыг ажылдаарынга таарымчалыг бүгү чүүлдерни тургузары чугула.

Амгы Дээди Советтиң сорулгазы аңаа эвес. Күштерниң удурланыштыр туржу бээр чоруун болдурбайн тургаш, кризистен уштунар арганы дилеп тывар херек. Маңаа холбаштыр төптүң адынга болган чамдык саналдар дугайын чугаалаксап тур мен. Төптүң сандарап эгелээниниң дугайында, төптүң чагырып-дужаагаш туруп бергениниң дугайында чугаалар катап-катап-ла боол турар.

Чазак баштыңы оон ынай төп-биле республикалар аразында бир демниг хөделиишкиннерин айтырыгларынга тодаргай доктааган. Эвилел чазааның адын баксырадыр дээн кордаашкыннарны шуут хүлээвес мен, чүге дээрге бистиң экономиканы быжыглап экижидеринге, рынок харылзааларынче шилчииринге болгаш оон-даа өске бүгү чүүлдерни боттандырарынга саат ужураштырып турар удуртулга кылдыр санап, бүгү-ле чүве дээш буруулу, ооң иштинде боттарының эрге-хүлээлгезин күүседип шыдавайн турарын, улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң база чоннуң амыдыралын хандырарының бодүүн айтырыгларын шиитпирлей албас чоруун, бистиң кырывысче чая каап турар. Ол дээрге шүгүмчүлел эвес-тир, а эрге-чагырганың бүгү системазын, ооң бүгү чүвени шиитпирлеп турар болганындан чүге-даа таваржы берип болур күүсекчи звенозундан эгелээш, сандарадып дүжүреринче угланган тодаргай политиктиг угланыышкын-дыр. Ажыт-чажыт чогу-биле чугаалап көрейн: ниитилел чөпшээрежилгезинге амгы үеде удур туржуп, национал чөрүлдээлерни кыпсып, бот-боттарынга бүзүрешпес чоруктарны тывылдырып турар кижилер болза боттарының амы-хууда эрге-чагыргазырак күзел-чүткүлү дээш миллион-миллион кижилерниң салым-чолун херекке албастай бергеннер, чоннуң мурнунга аар харысалганы боттарынга ап эгелээннер.

Б. Н. Ельцинниң ССРЭ чазаанче доктаамал халдаашкыннары ооң ажыл-чорудулгазының кол чүүлү апарган. Амгы ажылдап турар бүгү күрүне структураларының орнунга эрге-чагырганың төвүнге Россияның удуртулгазы келзин дээш бүгү чүүлдерни кылып турар. Ынчаарга аңаа өске республикалар чөпшээрежир бе? Чүге дээрге ындыг политика — өжээтен политика-дыр, чүс-чүс чылдарда быжыгып туруп келген күрүнени сандарадып дүжүреринче угланган политика-дыр.

ССРЭ-ниң Президентизи бөгүн чазак структуразының болгаш күрүне эрге-чагыргазынга ооң турар чериниң талазы-биле саналдарын киирди. Бо айтырыгны шиитпирлээр херек, чүге дээрге сессия бүрүзү чазакты халаштырып чорударының дугайында негелде-биле эгелээр апарган. Ындыг чорук дээди күүсекчи эрге-чагырганың чогумчалыг ажылдап хөделиринге дузалавас.

Кончуг улуг харысалга, сагылга-чурум, корум-чурум, национал чөпшээрежилге, эгээртинмес бойдус байлаа, интеллектуалдыг күчү — чуртту политиктиг болгаш экономиктиг кризистен уштунуп алырының үндезини болган турар ужурлуг деп, Н. И. Рыжков түңнелинде чугаалаан. Ону чедип алырда шиитпирлиг хөделиишкиннер, политиктиг күзел-чүткүл негеттинер. Ону кылырын чон бистен манап турар.

ССРЭ-ниң Президентизиниң бөгүнгү чугаазында чуртту кризистен үндүрүп алырының эки үндезиннери бар-дыр деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга талазы-биле комитединиң даргазы **Ю. Х. Калмыков** демдеглээн.

Эвилел болгаш республикалар аразында харылзааларны кол айтырыг деп, оратор санап турар. Республикаларның талазындан боттарының хоойлуларын дээди кылдыр чарлаан чорук баш мунгаш чорукка чедирген. Эвилел чергелиг хоойлуларны бир болза күүсетпейн, бир болза ооң чамдык кезектерин күүседип азы ону шуут буруу шавыышкын-биле көрүп турар. Ындыг хамаарылга ам кээп хоойлулар аразында дайынче шилчий берген. Чамдык республикалар боттарының декларацияларынга даянгаш, Эвилел парламентизиниң хөделиишкиннерин херекке албайн турар. Бо байдалдан үнериниң дугайында бодунуң бодалын илередип тура, республикаларның хөй кезии чаартынган федерацияның, харын-даа конфедерацияның чамдык чүүлдери-биле тургузар деп турарын ол чугаалаан.

Эвилелдиң болгаш республикаларның аразында харылзааларны канчап тургузарыл? Ооң чугаазы-биле алырга, бүрүн эргелерни кызыгаарлаарының дугайында бо чылдың апрель 26-дан эгелеп үнген Хоойлуну сагыыр болза эки. Мынчап кээрде, Эвилел керээзин чарарын үр үеде соңгаарладыр апаар, ынчангаш ук Хоойлуну катап көргеш, чөпшээрежилге комиссиязын тургузар апаар. Ооң соонда ниити түңнелге келирге, ам ону хажык чокка күүседир. Бир эвес ынчан кандыг-бир республика ону күүсетпейн баар болза, Президент эрге-чагыргазының бүгү күжүн ажыглаары чугула деп, ол санап турар.

Оратор чугаазының чамдызын чурт иштинге чурумну тургузарынче угландырган.

М. С. Горбачевтуң саналдарын депутат **Г. Ф. Леженко** деткээн. Чарлаттынган хемчеглерни боттандырып чорудары чуртка улус ажыл-агыйын өй-шаанче киирерингe чугула угланыышкынны алыр.

Ооң бодап турары-биле алырга, чурттуң күрүне удуртукчуларын солааны багай салдарга чедирген. Чер-черлерде теория болгаш практика талазы-биле кошкак билиглиг кижилер эрге-чагырганы туткан. Оларның хөй кезии чамдык бөлүктерниң директиваларын болгаш айтыышкыннарын удуртулга кылып турар.

Соңгукчуларының чагыгларын күүседир талазы-биле ол бодунуң дүвүрелин база чугаалаан.

Суверенитетке хамаарыштыр республикаларның хүлээп алганы хоойлужудулга актыларын Эвилел керээзин чаргыжеге чедир хүлээвес деп, ол саналдаан. Эвилел дээрге, чаңгыс диргиг организм-дир деп ол санап турар.

Чуртта болуп турар чүүлдерниң анализин дарый кылыр херек деп депутат **Н. А. Крюченкова** чугаалаан. Улус өөредилгезин болгаш кижизидилге талазы-биле комитеттиң төлээзи болганда, ол бодунуң чугаазын келир салгалдарны белеткээриниң айтырыгларынга доктааткан.

Бо хүнде чуртта болуушкуннарга хамаарыштыр ол бодунуң дүвүрээзинин, ылаңгыя уруглар дугайында чугаалаан. Эвилел керээзин ажылдап кылырынга киришпес дээр хөөннерни чамдык эвилелдешкен республикаларның удуртукчуларының чугаазындан билдим деп, оратор уламчылаан.

Ам эвилелдешкен чамдык республикаларда орус дылды шиңгээдирин кызыгаарлап турар хоойлуларны хүлээп ап турар-дыр. А Эвилелдиң тускай дылы — бүгү күрүнениң ажыл-чорудулгазы-дыр.

Ооң чугаалап турары-биле алырга, улус өөредилгезин бүдүрүлге эвес деп санап болбас. Ол дээрге, эң-не чугула чүүл — кижини хевирлеп тургузуп турар болгай.

«Боттуг кады хөделиишкин дээш» деп бөлүктүң төлээзи депутат **С. Г. Лущиков** ССРЭ-ниң Президентизи бодунуң программазын чарлааш, бодунга кончуг улуг харысалганы алган, деп ол чугаазын эгелээн. Чүге дизе, ооң херек кырында тодаргай структурлуг өскерлиишкиннер болгаш кадр солчулгазын чорудар үези эвээш. Улус депутаттарының дараазында болур Съездизинге чурттуң Президентизиниң кылган чүүлдерни болгаш Дээди Советтиң аңаа канчаар дузалашканының дугайында анализтеп чугаалажыр апаар боор.

Президент эрге-чагыргазының чаа структуразының дугайында чугаалап тура, Президентиниң чарлыктарын шыпарлыг, күштүг болдурары-биле депутаттар аңаа дузалажыр ужурлуг.

Күрүнениң Кол арбитрин болгаш ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорун дүрген томуйлаарын ол чугаазынга демдеглээн. Конституция хайгаараар комитеттиң отчёдун улус депутаттарының дараазында болур Съездизинге дыңнаарын саналдаан.

Президентиниң программазын депутат **Н. М. Пирязева** сеткил ханыышкын-биле хүлээп алган. Ындыг-даа болза ооң чамдык чүүлдерин херек кырында боттандырары белен эвес дээрзин ол демдеглээн. Депутаттың санап турары-биле алырга, ол дээрге Эвилел болгаш Россия парламентизиниң база М. С. Горбачев биле Б. Н. Ельцинниң аразында харылзааларның байдалы-биле холбашкан. Ийи удуртукчунуң бот-боттарын билириниң шиитпирлиг базымнарын кылырын ол бодунуң соңгукчуларының мурнундан кыйгырган.

Президентиниң чугаазында кирген кол-кол тезистерниң күүселдезин херек кырында боттандырарынга Дээди Совет идепкейлиг киржир ужурлуг деп депутат **Н. С. Сазонов** демдеглээн. Эвилел болгаш автономнуг республикаларда декларацияларны хүлээп алганы-биле холбаштыр чурттуң дээди эрге-чагыргазы — Эвилел парламентизи бодунуң ажыл-чорудулгазын база эде көөр апаар. Ооң-биле чергелештир Президентиниң чанынга немелде ажылчын бөлүктерни тургузар апаарының дугайында ол саналдаан. Бүгү чүвени кайы-хамаанчок хуу өнчүже шилчидер чорукту соксадыр дугайында база саналынга демдеглээн.

Чыылганнарга оларның кол хүлээлгези — Эвилел эргелерин барымдаалаарын сагындырбышаан, депутат **А. А. Денисов** бот-догуннаашкын дугайында айтырыгларга доктааган. Суверенизация бисте ёзулуг байырлалче шилчий берген деп болур. Ындыг-даа болза байырлал хүннүң-не болбас дээрзин база утпас херек. А ажыл-херекти кажан-бир шагда черле кылыр апаар болгай. Бистер аңаа хандыкшааш, бир талазында чоннуң чемгерер дээрзин уткан-дыр бис. Черле чемгерер. Чүге дизе оларның боттарынга ындыг арганы бербээн.

Эвилел керээзин чарарының мурнунда эвилелге республикалар аразының экологтуг дугуржулгазын чарар.

Национал-күрүне тургузуу-биле холбашкан айтырыглар ниитилел амыдыралының үндезин байдалдарында болуушкуннардан дашкаар туруп турар-дыр деп, Краматорнуң индустриалдыг институдунуң кафедра эргелекчизи депутат **В. И. Карасев** демдеглээн. СЭКП ТК-ның Политбюрозу эде тургустунуушкунга чедир херек кырында ниитилелге күрүне эрге-чагыргазының бүгү хевирлериниң каттыжыышкыны болуп келген. ССРЭ Конституциязын өскерткен үеден эгелээш, күрүне эрге-чагыргазының субъектизинге аңаа кезээде турар ужурлуг органнар кирген, ол дээрге чоннуң соңгааны күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары-дыр.

Президентиниң программазын болгаш онза хемчеглерниң программазын «Союз» депутат бөлүүнүң өмүнээзинден чүве чугаалааш, депутат **В. И. Алкснис** база-ла деткип тур мен деп чугаалаан. Бирги черниң эргежок чугула хемчеглеринге дараазында чүүлдерни киирерин саналдаан: Конституция хайгаарал комитединиң ажыл-чорудулгазын дөрткү Съездиге «күштелдирери, ССРЭ Конституциязынга дүүшпейн турар хоойлуларны республикаларның хүлээп алырын соксадырын чарлаары, Иштики херектер министерствозунуң Эвилел системазының ажылынче онза кичээнгейни угландырары эргежок чугула деп, ол чугаалаан. Ол ам барык-ла буурап сандараан деп, депутат санап турар. Президентиниң программазын боттандырып чорудар сорулга-биле Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң, милицияның болгаш Армияның дугайында Хоойлуну ССРЭ-ниң Дээди Совети дарый хүлээп алыры негеттинип турар.

Ораторнуң бодап турары-биле алырга, М. С. Горбачевтуң чугаазында чамдык чүүлдер билдингир эвес боол турар. Чижээ, Федерация чөвүлели кандыг принциптерни барымдаалап ажылдаарыл? Бүгү-ле күүсекчи эрге-чагырганы Президентиге дамчыдып бээр дээн идея билдингир-дир харын, ынчалза-даа ону чер-черлерге ол канчап боттандырып чорудар бодап турарыл? Республикалар-биле чөрүлдээлиг айтырыгларны канчаар шиитпирлээр деп турарыл?

Колдуунда-ла «Союз» бөлүктүң коллективтиг санал-бодалын чугаалааш, санал берген кижи бодунуң хууда санал-оналын Президентиге чугаалап каары эргежок чугула деп санаан. Эвилелди камгалаарынче, бистиң күрүне эрге-чагыргавысты быжыглаарынче угланган Силерниң кандыг-даа ажыл-чорудулгаңарны деткииринге белен бис деп, ол чугаалаан. Ынчалза-даа Силерге бүзүреливисти бүрүн ажыгладыңар, Силерде ам үжен хүн артпаан болдур ийин. Бир эвес ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинге чедир ажыл-херектериң аайы-биле үндезин өскерлиишкин болбас болза, Силерниң Президент боол ажылдаарыңар дугайты айтырыг тургустунуп кээр магат боор. Ол кыжаныышкын эвес-тир, бистер, депутаттар чуртувус дээш база-ла харысалгалыг бис, ынчангаш кандыг-бир хемчеглерни алыр ужурлуг бис деп, санал берген кижи тайылбырлаан. Бо талазы-биле Силерге эң улуг дузаны чедирерингe белен бис.

«Суверенитет», «Эвилел керээзи», «Күрүне» дээн билиишкиннерни сула чаннап, ажыглап турары мени дүвүредип тур деп, депутат **Ю. Г. Бурых** чугаалаан. Бүгү-ле шиитпирлерни хүлээп алырда, ажыглаар ужурлуг ССРЭ Конституциязы чуртта күштүг боол турар болгай деп, ол сагындырып чугаалаан. Ол документини чайгылыш чок сагыыр ужурлуг бис.

Регионнар аразының депутат бөлүүн буруудадып, хуралдаар бо залга чаңгыланып турган чеңгээни оратор буруу шапкан. Хелүн эртип турар-дыр бис, ооң түңнелинде чоннуң эрге-ажыындан сыр делир барган-дыр деп, Горловтуң химия заводунуң техниктиг килдизиниң начальниги демдеглээн. Ам черле болзун деп, ол чугаалаан.

Дээди Совет онза харысалгалыг болур деп, парламентарий чугаалаан. Ооң кадында ооң ажыл-чорудулгазын маңаа орта анализтеп көрбедивис. Палаталарның болгаш комитеттерниң ажылында четпестер-ле хөй-дүр. Хамык чүве чүгле Президентиде болгаш чазакта эвес-ле болгай, бистиң боттарывыста база бар деп, санал берген кижи чугаалаан.

Ооң бодап турарын ёзугаар алырга, байдалды эдип ап болгу дег тодаргай саналдарны ол киирип турар. Аъш-чемниң хуваарының болгаш шимчээшкиниң талазы-биле онза хемчеглерни боттандырып, Президентиниң медеглээниниң ёзугаар хемчеглерниң программазы-биле чергелештир база суверенитеттер дугайында Декларацияларны эвилелдешкен республикаларда хүлээп алганы-биле чергелештир чурттуң Конституциязынга өскерилгелер дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизиниң хүн айтырыынга тургузары чугула. Оон аңгыда, ооң бодап турары-биле алырга, палаталарның ажылының дугайында айтырыгны Дээди Советке чугаалажып көөрү, а ол ышкаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының киржилгези-биле хуралдарны эрттирерин, чурттуң Конституциязын болгаш хоойлуларын сагып турарының айтырыгларын аңаа чугаалажып көөрүн республикаларның Дээди Советтеринге сүмелээри эргежок чугула боол турар.

Бистиң хоойлуларывыс чүге черле күштүг болуп ажыглаттынмайн турарыл? Депутат **З. Г. Балаян** шак мындыг айтырыгны залда олурганнарга салгаш, бодунуң саналын эгелээн.

Кандыг-бир шиитпирни амыдыралга боттандырыкы дег механизм амдыгаа чедир-ле ажылдап кылдынмаан деп, ол бодап турар. Маңаа бадыткал кылдыр чамдык чижектерни ол чугаалаан. Бүзүредиишкиннер, декларациялар, медеглелдер эңдерик-даа болза, демир-оруктарны бүзээлеп алганы-биле холбашкан байдалче ол кичээнгейни угландырган.

Даг-Карабахта чүү боол турарынче Армян ССР-де «Литературная газета» солунуң тускай корреспондентизи парламентарийлерниң кичээнгейин угландырган. Ооң чугаазы-биле алырга, мында байдал экиживейн турар. Чурттуң бо «кончуг хөлзээшкиниң черинге» байдалдың чидигленип турарының тодаргай фактыларын ол чугаалаан. Черле ынчаш корум-чурумну тургузар талазы-биле боттуг хемчеглерни алырынче Президентини болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ол кыйгырган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эртем талазы-биле комитединиң даасканын ёзугаар ооң даргазы депутат **Ю. А. Рыжов** чүве чугаалаан. Дем каттыжылганы бөгүн хевирлээрин чүнү-даа мурнунда национал девискээр тургузуунуң экономиктиг харылзааларындан эгелээр ужурлуг деп, комитеттиң кежигүннери медерел билип турар деп, ол чугаалаан. Ооң кадында шак ындыг хевирлээшкиниң бөлүүн эвес чорудулгазы канчаар-даа тургустунар чүве болза, эрте-даа бол, орай-даа бол, ниити сагыш салыышкынның чүүлү болу бээр ажыл-чорудулганың адырлары база бар болу бээр болдур ийин деп чүвени утпаза чогуур. Эртемниң, ылаңгыя кол эртемниң салым-чолунуң дугайында сагыш салыышкынны комитет кежигүннери борта хамаарыштырып турар.

Бо берге үеде бойдус болгаш ниитилел эртемнериниң хөгжүдериниң амгы деңнелин амдаа камгалап турар кол-кол эртемнерни акшаландырарының болгаш хандырарының ниити, демократчы башкарып болгу дег фондузун тургузары эргежок чугула деп, оратор уламчылап чугаалаан. Ынчанмас болза, кандыг-даа өй-тавында ниитилелди хөгжүдериниң үндезинин оскунуп болур.

Депутат **Н. К. Козыревтиң** бодап турары-биле алырга, мораль талазы-биле кончуг төлептиг, ат-алдарлыг чүгле ындыг эрге-чагырга чуртту эргелеп башкарып болур. Моон-биле чергелештир эрге-чагырганың саттынга бээр чоруу-биле холбашкан улуг айтырыг бистиң чуртувуста бар боол турар деп, санал берген кижи санап турар. Бистиң реформаларывыс ам безин берге байдалга таварышкан, сталинчи крепостной үеден бээр артып калган үе төөгүдеги номенклатура ону берге байдалга таварыштырган.

Бүгү партияны, ооң иштинде СЭКП-ни тур када соксадыр деп саналдап турар депутаттар-биле оратор маргышкан. Шак ындыг бодал үндезин-барымдаалыг-даа болза, кенен болгаш реаксыжы боол турар деп, ол чугаалаан. Бо берге үеде партиялар демократтарга эвес, а албадакчыларга болгаш дарлакчыларга шаптык кадып турар. Партиялар дээрге-ле — демократтыг хамааты ниитилелдиң чугула структуралары-дыр. Чогум-на ооң социал-политиктиг статузунуң, ооң үндезин чөленгиижиниң номенклатуразын чок кылып узуткаары эргежок чугула.

Бир эвес эрге-чагырганың тургузуун өскертиринче сундутар болза, чуртту кризистен үндүрериниң Президентиниң концепциязы агаарга эсти берип болур деп депутат **Л. В. Афанасьева** чугаалаан. Дыка хөй кижилерге чуртта кандыг эрге-чагырга бары хамаанчок. Олар Президентиге-даа, чазакка-даа, Дээди Советке-даа бүзүревестээн. Чоннуң хандырылгазы амдан эгелээш экиживир болза, байдал өскерли берип болур деп, ол демдеглээн.

Депутаттың бодалы-биле алырга, берге үеде кижилерни эң чугула хереглелдиң бараанары-биле хандырарда, аъш-чемниг болгаш бараанарны даштыкы чурттарже үндүр сөөртүрүн соксадыры чугула.

Дээди Советтиң ажылын сайгарып тура, хоойлуларның күүсеттинмейн турар чылдагаанын парламент өөренип көрбейн турар деп демдеглээн. Митингилерни болгаш забастовкаларны хоруурунуң түр хемчеглерин алырын депутат саналдаан.

Депутат **Ю. Н. Щербак** ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ролюн болгаш тургузуун өскертирин, күрүнениң янзы-бүрү органнарының, Президентиниң ажыл-чорудулгазынга контрольду күштелдирер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын, чазактың тергиидекчи эргелерин чок кылып, эвилелдешкен республикаларның эрге-ажыын хүлээп көөр чаа органны тургузарын саналдаан.

Куруг делгүүрлерниң дугайында чугаалап тура, эде тургустунуушкуннуң биске чүнү бергенин утпас херек деп, депутат **Д. Н. Кугультинов** чугаалаан. Чоннуң аас-кежиин дээш демиселжирниниң күчүлүг чепсээ — ажык-чарлыг чорукту, демократияны алган бис деп, ол уламчылаан. Ону ажыглап билир бис бе дээрзиниң дугайында айтырыгны ол салган. Ол ышкаш, ССРЭ-ниң девискээринге Россияның болгаш эвилелдешкен республикаларның парламенттериниң аразында кады ажылдажылгаже ол кыйгырган.

Аңгы-аңгы деңнелдиң Советтериниң эргелерин тодаргайлап турар хоойлу чогундан чер-черлерге шиитпир хүлээп алыр арга чок. Ынчангаш кудуку деңнелде политика болгаш хоойлу-дүрүм талазы-биле саймаараашкын болуп турар деп, депутат **Э. Г. Козин** чугаалаан.

Чоннуң эрге-чагыргазы болур Советтерниң бүгү тургузуун сайзырангайжыдарын чугаалажып көөр херек деп ол демдеглээн. Армияның, КАК-тың, ИХМ-ниң, судтуң болгаш прокуратураның политикадан дашкаар турарының дугайында хоойлуну хүлээп алырынга хамаарыштыр бодалды депутат илереткен.

Дээди Совет болгаш Президиум бодунуң хүлээлгелерин күүседип шыдавайн турар деп санааш, Эвилелдиң чазаа албан-дужаалындан халаткан турар ужурлуг деп бодалын илереткен. Чамдык болуушкуннарга хамаарыштыр шынчы эвес чоруу дээш Язов биле Крючковту албан-дужаалындан халаарын база депутат саналдаан.

Грузия Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Грузия республика Эвилел керээзинге ат салбас дээни-биле холбаштыр дыңнадыгны депутат **В. Г. Ардзинба** кылган.

Улус бүрүзү хостуг болгаш бот-догуннаар эргелиг чүве болганда, Грузия Республиканың Дээди Совединиң шиитпирин хүндүлээр ужурлуг бис деп, депутат чугаалааш, абхаз улус база бодунуң салым-чолун боду шиитпирлээр ужурлуг деп демдеглээн.

1921-1931 чылдарда Совет Социалистиг Республика турган Абхазияны Грузин ССР-ниң составынга автономнуг республика кылдыр күш-биле эде тургускан. Ынчангаш ССР Эвилелин тургузушкан республика болганда, Абхазия өске эвилелдешкен республикалар-биле бир дөмей эрге-биле Эвилел керээзин ажылдап кылырынга киржир ужурлуг деп, депутат демдеглээн.

Бот-догуннаар чоруктуң күштелгени-биле кады кижилерниң салым-хуузу дээш республикаларның удуртукчуларының харысалгазы улгаткан деп, депутат **М. С. Минасбекян** демдеглээн. Төптүң кол сорулгазы — оларга дээштиг ажылдаар арганы бээри. Ол сорулга-биле амыдыраарынга эргежок чугула кургавырларны топчудур үлээриниң принциптерин арттырар херек деп, ол чугаалаан. Чүге дээрге рынок мурнуу чарында девискээрлерде байдал чаңгыс аай эвес. Чернобыль дээн ышкаш районнар-биле эдээн чүгээр байдалдыг девискээрлерни ганчып деңнээр бис деп айыткан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизин чыылдырарын сессия хуралын даргалаан А. И. Лукьяновтуң саналын ёзугаар депутаттар шиитпирлээн. Съездини 1990 чылдың декабрь 17-де Москва хоорайга чыылдырар дугайында доктаалды Дээди Совет хүлээп алган.

Ооң дараазында тайылбыр болгаш харыы бээр, медеглел кылыр характерлиг саналдар эгелээн. Депутат **А. Г. Чехоев** тускай медеглел кылган. Грузияның төлээлекчизиниң дүүнгү хуралга чугаазы бистиң Мурнуу Осетия облазывыста сагыш-сеткилдиң шыңгыы дүвүрээшкинин болдурган деп, оратор дыңнаткан. Бодунуң соңгукчуларының хөй нуруузунуң дааскаанын болгаш төлээлеткенин ёзугаар дараазында медеглелди ол номчаан:

«Грузияның эрге-чагыргазының дээди органының төлээлекчизиниң дүүнгү хуралга медеглели-биле холбаштыр Осетияның мурнуу девискээриниң чоңу шыңгыы удурланыышкынын илергейлеп, Эвилелдиң чаа керээзинге Грузияның чазааның ат салып шыдавазының дугайы дээр медеглелин буруу шаап тур, ол медеглел болза ССРЭ-ниң составындан Грузияны үндүреринче, республикада политиктиг тургузуун солуурунче угланган.

Осетин улус чүгле Совет эрге-чагырганың, ССР Эвилелиниң ачызында бодунуң дылын, национал культуразын, эртемин чүгле хевээр арттырган эвес, харын улам ынай хөгжүдер аргалыг болган. Ынчангаш Мурнуу Осетияның чону бодунуң социалистиг угланыышкынының болгаш ССРЭ-ниң улустарының чаңгыс аай өг-бүлезинге моон соңгаарлаа чурттаар күзелиниң дугайында тодаргай медеглеп тур».

М. С. Горбачевтуң чугаазынга хамаарыштыр депутат **А. М. Шамихин** медеглел кылып, Президентиниң чугаазында айыткан шиитпирлиг болгаш тодаргай хемчеглерни деткээн. Чамдык республикаларның төлээлекчилериниң илергейлээн туруштарын канчап-даа деткип болбас, чүге дээрге, ол республикаларда херек кырында буржуаз эрги ёзу-чурумнарны катап тургузуп, өнчүнү шаандакы байларга, оларның ажы-төлүнге эгидип берип, Пиночеттиң дег эрге-чагырганың хевирлиг каржы ёзу-чурумнарны тургузуп турар апарган деп, депутат айыткан.

Депутаттар **Ю. К. Шарипов, А. Е. Себенцов, В. П. Золотухин, А. Г. Журавлев,** Эвилел Совединиң күш-ажыл, өртектер болгаш социал политика айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы **М. Б. Аманова** олар база санал бергеннер.

Ноябрь 23-те сессия ажылын үргүлчүлээр.